

فرایند تقرب به درمان در تغییر کاربری کارخانه نساجی جنوب به موزه تار و پود یزد

حسین راعی

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران

محسن بیگری

دانش آموخته کارشناس ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی

فرزانه نحاس فرمانیه

دانش آموخته دکتری معماری و ساخت

علی سخن پرداز^۱

دانش آموخته دکتری معماری و ساخت

 <https://doi.org/10.22034/ciom.2024.713243>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۳۱

نوع مقاله: پژوهشی، صص: ۱۸۳-۱۶۳

چکیده

بعد از کشاورزی می‌توان از صنعت و بناهای مرتبط با صنایع سنتی به‌عنوان یک ظرفیت اقتصادی درگذشته ایران نام برد. بقایای تاریخی فراوانی از جمله عصارخانه‌ها، حناسایی‌ها، عبابافی‌ها و رنگرخانه‌ها در اقصی نقاط ایران، مُعرف این آثار هستند، اما این صنایع از اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی، با توجه به تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور در قامتی نو ظاهر شدند. «کارخانه نساجی جنوب یزد» یکی از بارزهای کالبدی عصر شبه‌صنعتی ایران است که بر اساس مقتضیات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی عصر پهلوی دوم ساخته شده است. بانی اصلی آن رضا صراف‌زاده یزدی، از تجار متمول شهر بود. این مجموعه که در سال ۱۳۲۹ ساخته شد، شامل بخش‌های مختلفی چون سالن اصلی تولید، سالن دوم تولید، انبار پشتیبانی و تولید، انبار کارخانه، سالن سینما صحرا، ساختمان اداری و رفاهی کارکنان و ساختمان فروشگاه تعاونی کارخانه بوده است.

1. alisokhanpardaz.it@gmail.com

کارخانه جنوب تا سال ۱۳۷۹ فعال بوده و اکنون بعد از ۲۳ سال در حال تغییر کاربری است. روش تحقیق در این پژوهش کیفی است. تعیین رویکرد مداخله در ساختار کالبدی - سیمایی سالن اصلی کارخانه جنوب به منظور بازگشت به حیات شهری، اصلی ترین ضرورت پرداختن به موضوع مرمت و احیای این بنای ارزشمند است. کمبود مستندات فنی درباره ویژگی های کالبدی و کارکردی بنا و همچنین عدم دستیابی به اسناد تاریخی مورد نیاز برای پاسخگویی به دو سؤال اساسی زیر، مسئله این پژوهش است. نحوه برخورد با بنای مورد مطالعه برای دستیابی به روش ها و شیوه نامه هایی که بتواند بقا و کارکرد دوباره بنا را در محیط پیرامون تضمین کند و همچنین اقدامات لازم برای اختصاص کاربری مناسب و سازگار با بنا، پرسش هایی است که با راهبرد تفسیری - تاریخی به آنها پاسخ داده می شود.

واژگان کلیدی: میراث صنعتی، کارخانه نساجی جنوب یزد، موزه تار و پود، بافته های تاریخی، تغییر کاربری.

مقدمه

کارخانه جنوب یزد با مساحت حدود چهل هزار متر مربع به عنوان بزرگ ترین کارخانه تولید منسوجات، شامل ریسندگی، بافندگی و رنگرزی در جنوب و مرکز کشور به شمار می رفته است و از این رو عنوان «جنوب» برای آن در نظر گرفته شده است. کارخانه جنوب در شرق شهر یزد و در مجاورت خیابان آیت الله کاشانی قرار دارد. با استناد به تصاویر هوایی سال ۱۳۳۵ شمسی زمانی که موقعیت این زمین برای ساخت کارخانه انتخاب شد، ساختار شهر یزد هنوز توسعه نیافته بود و در واقع این کارخانه در سطحی از اراضی کشاورزی حاشیه شهر جانمایی شد. این کارخانه را رضا صراف زاده یزدی (۱۳۶۷- ۱۲۷۸ ه.ش) فرزند حاج علی صراف یزدی از بازرگانان معروف یزد در آذر ماه ۱۳۲۹ ه.ش احداث کرد. کارخانه از سال ۱۳۲۹ ه.ش شروع به فعالیت کرده و در سال ۱۳۷۹ ه.ش چرخ های تولید آن از کار افتاد. طرح اولیه این بنا را مهندسان آلمانی در رشته های معماری، عمران و نساجی ارائه و پایه گذاری کرده اند. مسئله تحقیق کمبود مستندات فنی درباره ویژگی های کالبدی و کارکردی کارخانه جنوب است. درباره این مجموعه و به ویژه سالن اصلی تولید آن، اطلاعات اندکی وجود دارد که شاخصه های علمی و فنی ندارد. هدف اصلی، معرفی مجموعه به عنوان بخشی از میراث صنعتی ایران است و بدین منظور دو پرسش مطرح می شود: کارخانه جنوب دارای چه شاخصه کالبدی و کارکردی است؟ و بر این اساس چه رویکردی برای مرمت و احیای آن مناسب است. برای پاسخ به پرسش های مطرح شده روش تفسیری و رهیافت تفسیری - تاریخی به کار گرفته می شود. در ابتدا از قالب های مطالعات میدانی، سندپژوهی و مصاحبه برای جمع آوری یافته ها استفاده می گردد و سپس با هم پوشانی و تفسیر و تحلیل آنها به پرسش ها پاسخ داده خواهد شد.

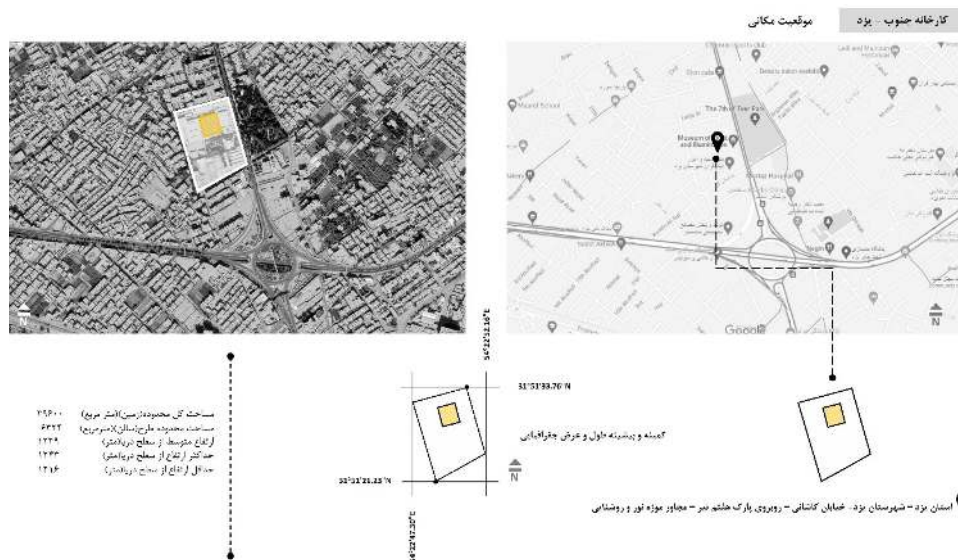

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

۱- موقعیت کارخانه جنوب در شهر تاریخی یزد

کارخانه جنوب یزد که در زمان ساخت خارج از بافت کالبدی شهر قرار داشت و تنها ساختمان بزرگ مقیاس در اراضی پیرامونی شهر بوده، اکنون در میان بافت مسکونی احاطه شده است. دسترسی به این بنا از طریق مسیر شمال به جنوب خیابان آیت الله کاشانی یا از طریق مسیر شرق به غرب خیابان مدرس و همچنین مسیر غرب به شرق خیابان دانشجو امکان پذیر است (شکل ۱). مجموعه کارخانه جنوب که متشکل از تعدادی تک بنا با کاربری‌های متفاوت بوده است، اکنون پس از مرمت و تغییر کاربری بخش‌هایی از آن دارای کاربری‌های جدید همچون موزه نور و روشنایی، موزه خودرو و همچنین ساختمان اداری شهرداری است.

۱- ویژگی‌های کالبدی کارخانه جنوب

عرصه کلی کارخانه جنوب حدود چهل هزار متر مربع وسعت دارد و سالن اصلی تولید مساحتی معادل چهار هزار متر را به خود اختصاص داده است. این بنا در یک طبقه با ابعاد ۹۲ در ۶۷ متر با پلانی مستطیل با ارتفاع ۸/۴۰ ساخته شده است. دارای زیر زمینی به مساحت ۲۸۵ متر مربع است که در گوشه شمال شرقی سالن اصلی واقع شده است. برج خنک کننده بنا تنها عنصر بلندمرتبه و نماد کارخانه جنوب است و در گوشه شمال شرق بنا با ارتفاع بیست متر قرار دارد. این بنا با معماری منحصر به فرد دارای هفتاد ستون مربع شکل ۶۸ در ۸۶ سانتی متر به ارتفاع ۲/۹۰ متر در طبقه همکف و یازده ستون به ارتفاع دو متر در زیر زمین است. نوع پوشش این بنا از نوع طاق آهنگ با دو خیز متفاوت است که از وجوه تمایز این بنا از دیگر بناهای هم عصر و بعد از خود است. نورگیرهای وسیع نیم دایره از اختلاف ارتفاع دو خیز متفاوت

طاق‌های گهواره‌ای ایجاد شده‌اند و روشنایی مناسبی را که لازمهٔ عملکرد بنا بوده است فراهم می‌کنند. ساختار کالبدی بنا متشکل از آجر، گچ و گل آهک است. این بنا بدون پی و بر بستی مستحکم (دج) بنا گردیده است که آن را از داشتن پی و شالوده بی‌نیاز می‌کند. زیرزمین بنا دارای بخش‌هایی دست‌گند و عاری از هرگونه اندود است تا دمای محیط را برای بهره‌وری سامان بخشد (اشکال ۲ و ۳).

■ اشکال ۲ و ۳- ویژگی‌های کالبدی کارخانهٔ جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۲)

بام بنا به‌منظور پاسخگویی به شرایط اقلیمی با یک لایه پالانهٔ آجری و دوغاب گچ و همچنین غوره گل پوشانده شده است. کف بنا با پوشش موزاییک بتنی فرش شده است که بخش‌های زیادی از آن تا زمان حال سالم و کارآمد است. زیرزمین بنا در بدنه‌های خود طاق‌نماهایی دارد که به‌منظور دسترسی به دمای طبیعی خاک بدون پوشش و به زمین اصلی متصل شده‌اند. پنجره‌های بنا از نوع تیزه‌دار و با قوس پنج و هفت تند هستند (اشکال ۴ و ۵).

■ اشکال ۴ و ۵- ساختار کالبدی کارخانهٔ جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۲)

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانهٔ
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

۲-۱- دوره تاریخی ساخت و سیر تغییرات و تحولات کالبدی تاکنون

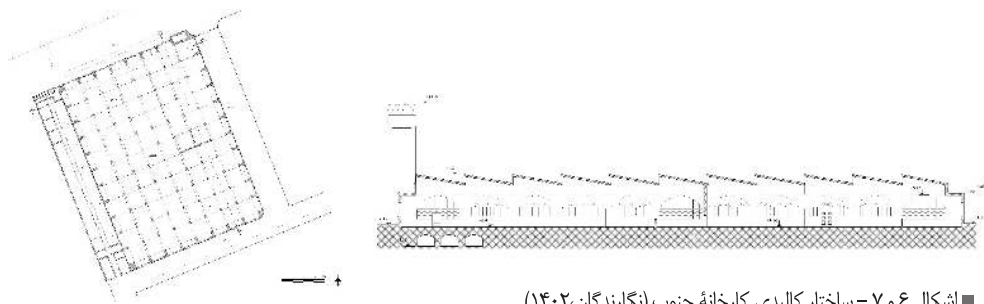
مجموعه بناهای کارخانه جنوب یزد در خارج از بافت کالبدی شهر یزد بنیان نهاده شد. شواهد نشان می دهد که بخش هایی از این مجموعه و حتی بخش هایی از سالن اصلی تولید در سال های بعد ایجاد شده یا تغییر یافته اند. این مجموعه که مشتمل بر سالن اصلی تولید کارخانه، سالن دوم تولید کارخانه، انبار پشتیبانی و تولید کارخانه، انبار کارخانه، سالن سینما صحرا، ساختمان اداری و رفاهی کارکنان و ساختمان فروشگاه تعاونی کارخانه بوده است، در طی سالیان دستخوش تغییر در کالبد و کارکرد یا تخریب شده است. از آن جمله سالن سینما صحرا که در اردیبهشت ماه سال ۱۳۸۲ با بولدوزر تخریب می شود. ساختمان مسکونی رضا صراف زاده به موزه نور و روشنایی تغییر عملکرد می دهد و ساختمان انبار کارخانه پذیرای اداره شهرداری می شود. ساختمان های دیگر متروکه و بدون کارکرد و محافظت به حال خود رها می شوند. سالن اصلی تولید کارخانه جنوب علیرغم دارا بودن پتانسیل های فراوان به منظور بازگشت به چرخه حیات شهری تا سال ۱۴۰۲ همچنان متروکه و فاقد عملکرد مانده بود. وسعت تقریبی زمین این مجموعه ۳۹۶۰۰ متر مربع است (جدول ۱).

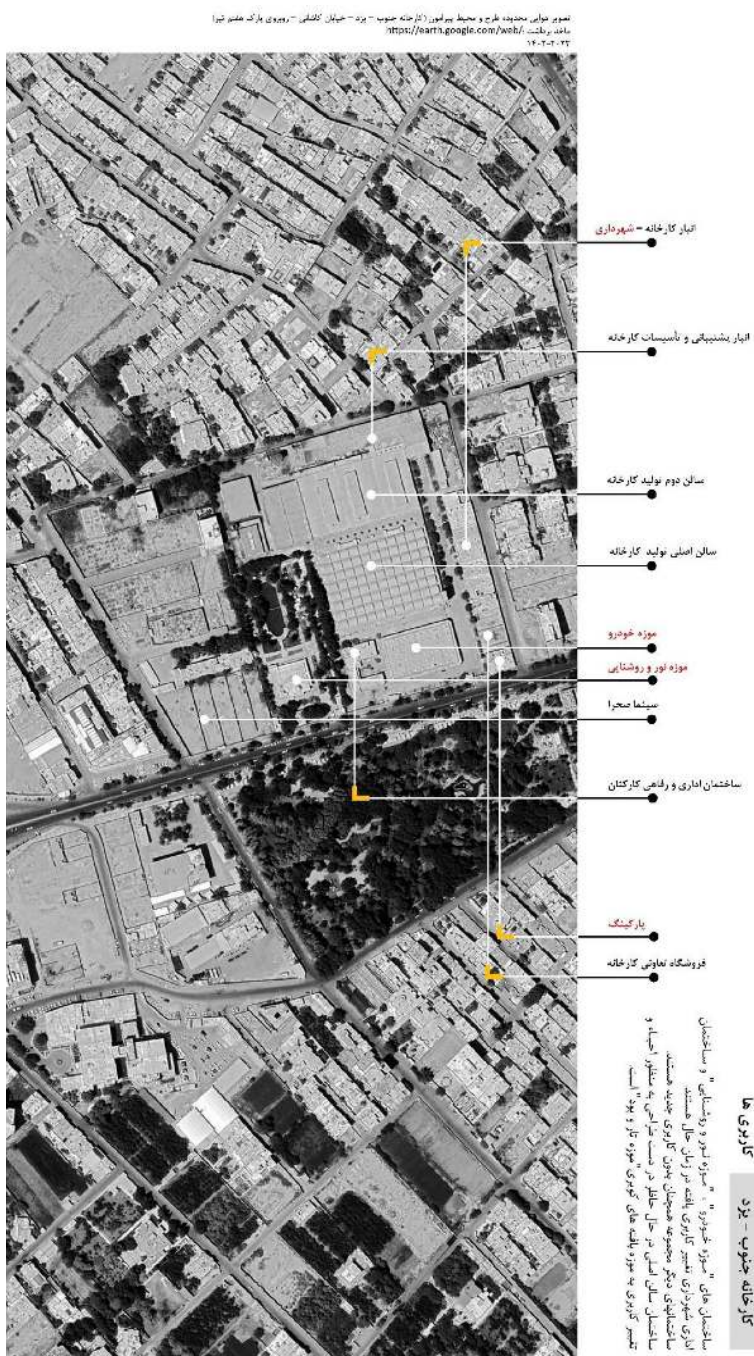
■ جدول ۱: نام و مساحت فضاهای موجود در کارخانه جنوب

ردیف	نام بنا / فضا	وسعت / متر مربع	ردیف	نام بنا / فضا	وسعت / متر مربع
۱	انبار	۲۲۷۸/۵	۷	فضاهای الحاقی بین سالن ها	۱۷۴۷
۲	سالن اصلی	۶۳۲۴/۴	۸	سالن بتنی جدید یک	۱۴۰۵
۳	بخش اداری	۷۵۶/۵	۹	سالن بتنی جدید دو	۱۰۰۰
۴	سالن ژنراتور	۵۲۸/۳۴	۱۰	سالن های متفرقه ضلع غربی	۴۸۵۹
۵	سالن اسکلت فلزی	۴۷۱۰/۸	۱۱	بناهای قدیمی	۹۸۷۷/۷۴
۶	سالن سوله	۲۵۳۹	۱۲	دیگر بناهای متفرقه	۱۲۲۶۰/۸

بنا در بخش هایی از ساختار کالبدی خود، الحاقاتی را برای پاسخگویی به نیازهای زمانه اش پذیرا گردیده است. اضافه کردن کوچه مجاور و غرب سالن اصلی و مسقف و محصور نمودن آن به منظور بهره‌وری به عنوان فضای خدماتی و جنبی، کور کردن پنجره های سالن اصلی در ضلع غربی، ایجاد دیوارهای جدا کننده در بخش هایی از سالن اصلی، ساخت اتاقک هایی با اندود سیمان- شاید با کارکرد حوضچه رنگرزی-، اضافه کردن اندود سیمانی به بدنه ستون ها تا ارتفاع یک متری از جمله عناصر و مصالحی است که در دوره های بعد و در زمان حیات اقتصادی بنا به آن افزوده شده است (اشکال ۶-۷).

■ اشکال ۶ و ۷ - ساختار کالبدی کارخانه جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۲)

■ شکل ۸ - موقعیت مکانی و کاربری هر یک از بناهای کارخانه جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۲)

فرایند تقرب به درمان
 در تغییر کاربری کارخانه
 نساجی جنوب به موزه
 تار و پود

۱- ویژگی‌های کارکردی کارخانه جنوب

معماری ایرانی به مدد بهره‌گیری از مصالح بوم‌آورد و با تکیه بر دانش معماری حاکم بر آن توانسته است بناهایی با کارکردهای مختلف اما با زبانی مشترک را در هر یک از اقلیم‌ها ایجاد کند. کویر مرکزی ایران که به دلیل دستیابی به مصالح متنوع همواره در محدودیت بوده است، با بهره‌گیری از خواص گل و فرآوری آن توانسته است بناهایی زیبا و مقاوم را بنیاد نهد که بیش از هزاران سال از عمر آنان می‌گذرد. دگرگونی در زندگی مردمان و تغییر سبک آن، باعث گردیده است که ساختار کالبدی بناها تغییر یابد و با پیشرفت تکنولوژی ساختارهای معماری مورد نیاز آنها نیز ایجاد شود. تغییر سبک تولید از سنتی به صنعتی در ایران باعث گردید که تولیدات در زمینه‌های مختلف از خانه‌ها به محلی متمرکز و با فرایندی پیشرفته و مکانیزه منتقل شوند. ایجاد ساختارهای صنعتی در ایران پس از انقلاب صنعتی در اروپا شکل گرفت که از بارزترین و اولین‌های آن می‌توان به کارخانه‌های ریسندگی و بافندگی اشاره کرد. ساختمان‌هایی که علیرغم عدم همخوانی‌شان با معماری ایرانی پیش از آن، به‌خوبی طراحی و اجرا شده و به بهره‌برداری رسیدند و اکنون به‌عنوان میراث صنعتی ایران قابل بهره‌برداری و پیوند با ساختار اجتماعی و فرهنگی بافت‌های شهری هستند. کارخانه نساجی جنوب در شهر یزد از جمله این بناهاست که با گفتمان معماری ایرانی، تمامی مؤلفه‌های یک بنای صنعتی را در خود دارد. در این بخش به تحولات اجتماعی و فرهنگی دهه سی که در ایجاد کارخانه جنوب نقش مهمی داشته و همچنین معرفی ذینفعان، مالکان، بانیان و سازندگان آن پرداخته می‌شود.

۱-۱- تحولات اجتماعی و فرهنگی منشأ اثر^۱

حکومت پهلوی اول که به دنبال کاستن از نفوذ و قدرت اقتصادی انگلستان بود کشور آلمان را به‌عنوان یک نیروی اقتصادی وارد عرصه اقتصاد سیاسی خود کرد. در ابتدا مدیریت بانک تازه تأسیس ملی را در سال ۱۳۰۷/۱۹۲۸ م به یک آلمانی سپرد و پس از مدتی انحصار چاپ اسکناس را که تا پیش از این در دست بانک شاهنشاهی، یعنی انگلستان، قرار داشت به این بانک سپرد. دستگاه اداری و ارتش براساس الگوی غربی سازمان یافت و مدل اقتصاد ارشادی و ملی آلمان سرمشق قرار گرفت و صنعتی شدن کشور و حمایت از صنایع داخلی هدف اصلی برنامه‌های دولتی بیان شد (متین ۱۳۸۴: ۲۰۶ و جمشید، ۱۳۷۵: ۵۹). از جمله صنایعی که با کمک متخصصان آلمانی در ایران عصر رضاشاه راه‌اندازی شد، صنعت نساجی بود. طراحی و ساخت کارخانه نساجی شاهی (قائم شهر) ۱۳۰۹.ش، کارخانه هارتونیان مشهد ۱۳۱۲.ش، شرکت ریسندگی و بافندگی شهرضا (نخ‌باف اصفهان) ۱۳۱۴.ش

۱. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به مقاله «تجدد صنعتی یزد در عصر پهلوی-موردکاوی صنعت نساجی مدرن شهر یزد بین سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۲» صفیه حلاج و ابوالفضل مرشدی، دو فصلنامه علمی «پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی»، سال ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ۵۳-۵۸.

به دست مهندسان و تکنیسین‌های آلمانی صورت گرفت و ماشین‌آلات کارخانه‌های اقبال و گرجی یزد نیز از همین کشور وارد شده بود (حلاج و مرشدی، ۱۴۰۱: ۶۵). گسترش فعالیت‌های آلمان، ابتدا روس‌ها را نگران کرد و بعد از مدتی انگلستان با روسیه در مخالفت با حضور آلمان در ایران هم‌گام شد و تبلیغات وسیعی در مطبوعات آغاز شد، مبنی بر اینکه افراد آلمانی در ایران مشغول جاسوسی هستند و نصب ماشین‌آلات صنعتی تنها بهانه‌ای برای حضور بیشتر آلمان در ایران است. بررسی اسناد ساواک نشان می‌دهد که این سازمان علت اصلی تأسیس کارخانه جنوب را رقابت انگلستان با صنایع ریسندگی و بافندگی آلمان در یزد دانسته است (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک استان یزد کتاب سوم، ۱۳۹۴: ۳۱۴)؛ اما از آنجا که برخی از متخصصان این کارخانه در آلمان آموزش دیده بودند و قسمتی از ماشین‌آلات آن نیز از آلمان وارد می‌شد (انتظاری اشکذری، مصاحبه شفاهی، ۱۴۰۲/۲/۲۷)، نمی‌توان نظریه ساواک را به طور قطع پذیرفت. ضمن آنکه گفته می‌شود که طرح اولیه این بنا به دست مهندسان آلمانی پایه‌گذاری شده است (نعمت‌الهی، ۱۳۹۴: ۵). همچنین این عقیده وجود دارد که در کشمکش ملی شدن صنعت نفت اختلاف سیاسی بین موافقان و مخالفان در این زمینه، صنعت نساجی را نیز تحت شعاع خود قرار داده و استاد غلام صنعتی از نسا جان ماهر یزد که در راه‌اندازی کارخانه درخشان و هراتی نقش فعالی داشته با حمایت و سرمایه‌خرد نسا جان و اقشار متوسط و پایین جامعه به نمایندگی از جریان «آزادیخواهان» کارخانه «سعادت نسا جان» را تأسیس کرده و در طرف مقابل رضا صراف‌زاده با حمایت گروه «مرتجعین» تأسیس کارخانه جنوب را کلید زده است (حلاج، ۱۴۰۱: ۶۸). برخی کارکنان سابق کارخانه نیز بر این عقیده بودند که هدف صراف‌زاده از احداث کارخانه آبادانی شهر یزد بوده، چرا که مخالف به‌کارگیری کارگران غیر بومی بوده و پیشنهاد ساخت این کارخانه در شهر مشهد را نپذیرفته است (انتظاری اشکذری، مصاحبه شفاهی، ۱۴۰۲/۲/۲۷)؛ اما از سوی دیگر کشاورزان منطقه «مهدی آباد» در شکواییه خود به محمدرضا شاه پهلوی در سال ۱۳۳۲ ه.ش، اظهار می‌دارند که رضا صراف‌زاده با استفاده از موقعیت سیاسی خود به‌عنوان نماینده مجلس برای اغفال مردم و به نام اصلاحات و «خدمات مقدس ملی» و اجتماعی اقدام به ساخت این کارخانه کرده که نتیجه آن خشک شدن و ویرانی قنات مهدی آباد (در اثر حفر چندین حلقه چاه غیر مجاز) و بیکاری و آوارگی دو هزار نفر از شاربان و مالکان منطقه بوده است. این گروه همچنین مدعی شده‌اند که صراف‌زاده به طور خودسرانه و بدون رضایت و در سایه نفوذ وکالتی خود، سه هزار متر از اراضی اطراف قنات مهدی آباد که جزو حریم قنات و ملک مشروع مالکان قنات نامبرده بوده و در آن زمان متری متجاوز از یکصد ریال قیمت داشته است، را غصب و محصور و به اراضی کارخانه ضمیمه کرده است. شایگان همچنین مدعی شده‌اند که کارخانه به صورت شبانه‌روزی مشغول استخراج آب از چاه‌ها، از سوی نیروی برق و فروش آن به اشخاص غیر به قیمت گزاف است (سند شماره: ۹۶/۲۹۸/۱۷۹۵۶) (اشکال ۹-۱۱).

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

■ اشکال ۹-۱۱- سند شکایت تعدادی از زارعان یزدی از تصرف اراضی صفائییه و حفر چاه‌های غیرمجاز در حوزه آبخیز قنات مهدی‌آباد (مؤسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد، سند شماره: ۱۷۹۵۶/۲۹۸/۹۶، ۱۴۰۲)

۲-۲- مالکان و ذینفعان

آنچنان که در اسناد و مدارک آمده است، کارخانه نساجی جنوب در ابتدا با شراکت یکی از متمولان یزدی و رضا صراف‌زاده یزدی بنیاد گردیده است اما این شراکت مدتی بعد با پرداخت حق السهم شراکت طرف شراکت، تمام سهام کارخانه را از آن خود می‌کند و تا پایان حکومت پهلوی تنها مالک و سهامدار کارخانه جنوب باقی می‌ماند. وی بعد از انقلاب در یزد بازداشت و به گلیایگان تبعید شد و پس از آزادی در مهرماه سال ۱۳۶۷ ه.ش در تهران درگذشت (دانشنامه مشاهیر یزد، ۱۳۸۲: ۹۱۱/۲-۹۱۰). پس از انقلاب اسلامی کارخانه جنوب در سال ۱۳۵۸ به‌عنوان کارخانه نساجی به هلدینگ صنایع بنیاد مستضعفان انقلاب اسلامی واگذار شد و تا سال ۱۳۸۰ به فعالیت اقتصادی خود ادامه داد و در سال ۱۳۸۰ تعطیل گردید. از سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۳۹۴ بلا استفاده و در سال ۱۳۹۴ به شهرداری یزد فروخته شد. کارخانه جنوب در سال ۱۴۰۲ از سوی شهرداری یزد به‌منظور بهره‌برداری موزه‌ای به مدت ۵۵ سال به مؤسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد واگذار شد.

۲-۳- بانیان، سازندگان، کارکنان و تولیدات کارخانه جنوب

کارخانه نساجی جنوب را رضا صراف‌زاده یزدی (۱۳۶۷-۱۳۷۸ ه.ش) فرزند حاج علی صراف یزدی از بازرگانان معروف یزد در آذرماه ۱۳۲۹ ه.ش احداث کرد. در ابتدا یکی از متمولان یزد در ساخت کارخانه سهیم بوده اما پس از مدتی صراف‌زاده با فروش بخشی از زمین‌های صفائییه، با وی تسویه می‌کند و خود به‌عنوان تنها کارفرمای کارخانه بر تمام فعالیت‌های آن نظارت داشته است (بمانعی انتظاری اشکذری، مصاحبه شفاهی، ۱۴۰۲/۲/۲۷). طرح اولیه این بنا به‌دست مهندسان آلمانی پایه گذاری شده

است. استاد علی اکبر مجیبیان یزدی معمار کارخانه نساجی اقبال، دبیرستان ایرانشهر، مسجد برخوردار و مسجد رسولیان، ساخت کارخانه جنوب را عهده دار بوده است. از آنجا که استاد علی اکبر مجیبیان در ساخت بناهای یاد شده با دیگر استادکاران یزدی از جمله استاد کاظم مجیبیان و استاد محمد مجیبیان که از نزدیکان وی بودند، همکار بوده است، می توان گفت در ساخت کارخانه جنوب نیز هر سه استاد حضور داشته اند (شماره سند، ۱۳۹۰۲/۹۶/۲۹۸).

در کارخانه نساجی جنوب تمام مراحل تولید پارچه یعنی ریسندگی، بافندگی، رنگریزی و پرزسوزی به دست کارکنان صورت می گرفته است. در این کارخانه از سه رنگ اصلی قرمز، زرد و آبی برای رنگ کردن منسوجات استفاده می شده که با ترکیب و تغییر فرمول رنگ ها، پارچه هایی با انواع رنگ های دیگر تولید می شد. مقدار محصول تولیدی کارخانه ۹۰۰ بقیچه بوده است. شهرهای مشهد، نیشابور، سبزوار و شیراز مواد اولیه مورد نیاز کارخانه را تأمین می کردند و الیاف ویسکوز مورد نیاز از کشور آلمان وارد می شده است. همچنین دستگاه های ریسندگی از انگلستان، دستگاه های بافندگی از چک اسلواکی و دستگاه های رنگریزی از آلمان (ژیگر، ساخت شرکت هنریکسون) و سوئد و دستگاه های پرزسوزی از آلمان خریداری شده بوده است. قدرت موتور کارخانه ۲۰۰۰ اسب بخار بوده و تعداد ۱۰۸۰۰ دوک و ۱۹۰ ماشین بافندگی فعال در کارخانه وجود داشت. پارچه های تولیدی به لحاظ کیفیت در سطح بالایی بود و به مصرف داخلی کشور می رسید. میزان سهام کارخانه ۷۵۰۰ سهم پنج هزار ریالی بوده است و تعداد کارگران ۶۵۰ تا ۷۰۰ نفر بوده که شامل سه گروه کارگر تازه کار، کارگر با سابقه و کارگر فنی می شده است. کارگران در سه شیفت کاری یعنی ۶ صبح تا ۱۴ بعد از ظهر، ۱۴ بعد از ظهر تا ۲۲ شب و ۲۲ شب تا ۶ صبح در کارخانه مشغول به کار بوده اند. دستمزد کارگران سه گروه یاد شده در دهه پنجاه شمسی از ۱۰۰۰ ریال تا ۱۲۰۰ ریال متغیر بوده است (نعمت اللهی، ۱۳۹۴: ۸؛ مصاحبه شفاهی؛ ۱۴۰۲/۲/۲۷) و (مؤسسه فرهنگی موزه های بنیاد، ۱۴۰۲) (اشکال ۱۲ و ۱۳).

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

۱۷۲

■ شکل ۱۳- استادکاران و سازندگان کارخانه جنوب یزد؛ از راست به چپ: استاد علی اکبر مجیبیان، استاد کاظم مجیبیان و استاد محمد مجیبیان (مؤسسه فرهنگی موزه های بنیاد، ۱۴۰۲)

■ شکل ۱۲- سهامداران کارخانه جنوب یزد، مرحوم رضا صرافزاده و متمان، دهه ۴۰ شمسی (تارنمای یزد نیوز، ۱۴۰۲)

۳-۴- نیازها و کارکرد فضا در گذشته

مجموعه بناهای کارخانه جنوب به دلیل ماهیت صنعتی و تولیدی خود نیازمند فضاها و امکاناتی بوده است که بتواند تهیه مواد خام اولیه را انجام داده، نگهداری نموده، فراوری نماید، محصول را تولید و در صورت نیاز انبار و نگهداری کند و سپس به چرخه اقتصادی وارد نماید. این فرایند نیازمند ساز و کار و ساختمان‌های جانبی علاوه بر سالن اصلی تولید است. همچنین فرایند تولید در سالن اصلی کارخانه نیز نیازمند تأسیسات و تجهیزاتی است که بتواند تولید را آغاز نموده و ادامه دهد. بخش‌ها و ساختمان‌های مجموعه کارخانه جنوب شامل سالن اصلی تولید، سالن دوم تولید، سالن سینما صحرا، انبار کارخانه، انبار پشتیبانی، ساختمان رفاهی کارکنان، ساختمان تعاونی و فروشگاه کارکنان، ساختمان بهداشتی و همچنین منزل مسکونی مالک کارخانه بوده است. همچنین تأسیسات کارخانه جنوب موارد زیر را شامل می‌شده است:

- چاه آب مستقل؛ رویکرد سازندگان کارخانه بر این اصل مهم استوار بوده که فعالیت آن هیچ‌گاه و به هیچ دلیلی متوقف نشود. داشتن چاه اختصاصی که هنوز نیز دایر است، به این اصل باز می‌گردد.
- ژنراتور و مولد برق؛ این ژنراتور در مقیاسی بزرگ تهیه شده بود، به گونه‌ای که می‌توانسته برق شهر یزد را در بیش از یک دهه پیشتر تأمین نماید.
- منبع ذخیره آب زیرزمینی (زیر سالن اصلی تولید).
- منبع ذخیره آب هوایی.

۲- آسیب‌شناسی

مطالعات آسیب‌شناسی بر پایه مشاهدات عینی و بررسی‌های فنی و تجربی استوار است. به عبارتی دیگر درست دیدن و پس از آن بررسی و نتیجه‌گیری کردن صحیح از مشاهده آسیب‌های وارد شده بر پیکره بنا مهم‌ترین و اولین گام در مطالعات آسیب‌شناسی است؛ البته طبقه‌بندی صحیح یافته‌ها و قابلیت برگشت‌پذیری از بررسی‌های فنی به مشاهدات عینی که از خصوصیات یک فرایند است، در نتیجه‌گیری صحیح تأثیر مستقیم و مهمی دارد. در فرایند آسیب‌شناسی کارخانه جنوب مشاهده به دو منظور انجام شده است؛ یکی برداشت آسیب‌های وارد شده و تعیین و تفکیک آنها و دیگری شناخت مصالح به کار رفته در بنا. این طبقه‌بندی‌ها تفکیک شده هستند و در انجام دادن مطالعات آسیب‌شناسی می‌توانند ملاک عمل قرار گیرند، اما نمونه‌های تجربه‌شده نشان می‌دهد که چون هر عامل آسیب‌رسان ممکن است آسیب‌های مختلف با ماهیت‌های متفاوت به وجود آورد، تجزیه و تحلیل و ارائه راهکارهای مرمی را پیچیده می‌نماید؛ بدین ترتیب که برای هر عامل مخرب باید در بخش آسیب‌های وارد شده بر ظاهر و نیز پیکره بنا ارائه طریق نمود و این در صورتی است که معمولاً آسیب‌های مشابهی از عوامل آسیب‌رسان مختلف دیده می‌شود. با توجه به مطالب فوق طبقه‌بندی پیشنهادی در بخش آسیب‌های وارد شده به

بنا بر اساس نوع آسیب و در دو گروه فرسایش و ساختاری است که در هر گروه پس از مشاهده آسیب، عوامل آسیب‌رسان شناسایی می‌شوند.

۱-۲- آسیب‌های فرسایشی:

آسیب‌های فرسایشی آسیب‌هایی هستند که شکل ظاهری بنا را دچار آسیب می‌کنند و تخریب‌ها و عارضه‌های به وجود آمده در آنها در مدت زمان کوتاه، جزئی و در دراز مدت و با تأثیر مداوم عوامل مخرب قابل توجه است. آسیب‌های فرسایشی پایداری بنا را تهدید نمی‌کنند اما چنانچه به صورت مطلوب مهار نشوند شکل بنا را دچار لطمه می‌کنند. در کارخانه جنوب آسیب‌های فرسایشی شامل موارد زیر هستند:

- مخدوش شدن منظر درونی بنا، به دلیل دوده‌زدگی و پاشش رنگ ناشی از عملیات رنگرزی - در زمان حیات صنعتی بنا - در بخش‌هایی از سالن.

- فرسوده شدن بدنه‌های آجری داخل بنا بر اثر برخورد مداوم با تجهیزات و ادوات متحرک.
- خوردگی بخش‌هایی از در و پنجره‌های چوبی بنا به سبب تغییر شرایط اقلیمی و عوامل آسیب‌رسان جوی.

- تغییر رنگ مصالح و عناصر به علت نفوذ بیش از حد رطوبت و فرسوده شدن ملات‌ها، مصالح و عناصر در بخش‌های آبریزگاهی بنا.

بنای سالن اصلی تولید کارخانه جنوب علیرغم عدم استفاده از آن به مدت طولانی، دارای آسیب‌های سازه‌ای جدی و غیرقابل درمانی نیست. به جز چند ترک در بخش‌هایی از بنا که نتیجه گسست مصالح ساختمانی و در نتیجه گسست عناصر ساختمانی به صورت موضعی است، آسیب ساختاری و سازه‌ای جدی دیگری وجود ندارد. آسیب‌های ناشی از کارکرد نامناسب بخش‌هایی از بنا و همچنین آسیب‌های ناشی از به کار بردن مواد و مصالح مورد نیاز در صنایع نساجی، بر بدنه داخلی بنا به خوبی مشهود است. دوده و زنگار ناشی از فعالیت دستگاه‌های ریسندگی بر بدنه داخلی بنا از جمله سقف، آسیب‌های جزئی فساد مواد و مصالح از جمله آجرهای بدنه و بندکشی آن بر اثر نفوذ رطوبت، الحاق و تغییر در ساختار کالبدی بنا با اضافه کردن مصالح بنایی غیر موقت در بخش‌هایی از فضای داخلی، از جمله موارد قابل توجه است. به طور کلی آسیب‌های منظری به سبب کارکردهای نامناسب اصلی‌ترین نوع آسیب‌های وارد شده بر بنای یاد شده هستند.

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

تصاویر									

۲-۲- آسیب‌های ساختاری:

آسیب‌های ساختاری به‌خصوص در بخش‌های شالوده‌ای و باربر ساختمان‌ها معمولاً دارای عوارض خطرناک و رفع آسیب آنها پرهزینه، وقت‌گیر و بسیار حساس است. اگر سقف، دیوار و کلاً سطوحی از بنا که شکل آن را تعیین می‌کنند فرو بریزند، موجودیت بنا دچار اختلال می‌شود. بسیار هستند بناهای قدیمی که به دلیل فرو ریختن بخش‌هایی از آنها، دریافت تصویر ذهنی از وضعیت اولیه و اصلی آنها مشکل و حتی ناممکن است. از آسیب‌های مهم ساختاری در کارخانه جنوب می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- شکستگی‌ها، ترک‌ها و خورده شدن بافت داخلی عناصر ساختمانی به دلیل تخریب‌های موضعی بر اثر کاربری نامناسب در پایه دیوارها.
- سایش و از بین رفتن سیمای کالبدی عناصر در بخش‌های پایینی دیوارها و ستون‌ها بر اثر استفاده نامناسب از فضای کارخانه.
- الحاق بخش‌هایی به کالبد بنا با مصالح غیر قابل بازگشت و جاذب رطوبت.
- سست شدن و ریزش مصالح و ملات‌ها در بدنه‌های داخلی بر اثر کپه‌ولت و شرایط اقلیمی.
- آسیب دیدن لایه خارجی پشت بام بر اثر عدم مراقبت سالیانه (شکل ۱۴).

۳- سیاست‌ها و نحوه تقرب به احیای در کارخانه جنوب

تغییر دادن بناهای موجود برای پذیرفتن کاربری‌های جدید پدیده تازه‌ای نیست و به درازای تاریخ قدمت دارد (فیلدن، ۱۳۹۴: ۲۰)، اما در گذشته این اتفاق به صورت کاربردی و با اهداف استفاده عملکردی و اقتصادی یا نشان دادن اقتدار و تسلط سیاسی و مذهبی صورت می‌گرفت و نه با هدف حفظ میراث فرهنگی. زمانی که "ویوله لودو" استفاده مجدد از ابنیه تاریخی را به عنوان راهی برای حفاظت از میراث فرهنگی معرفی کرد، معتقد بود بهترین راه برای حفاظت از یک بنا این است که یک کاربری برای آن در نظر گرفته شود و سپس نیازهای آن کاربری به بهترین نحو برطرف گردد، در حدی که نیاز دیگری باقی نماند که موجب اعمال تغییرات دیگری در بنا شود^۱.

فارغ از توجه به جنبه حفاظت از ابنیه تاریخی، انجام دادن فرایند استفاده مجدد از بناها در گام نخست، ناشی از عدم پاسخگویی کاربری اولیه بنا به نیازهای ساکنان امروزی است (Geraedts & Van Der Voordt, 2008: 88) که این مشکل می‌تواند به دو شیوه استفاده مجدد از بنا یا تخریب و نوسازی آن برطرف گردد (فیلدن، ۱۳۹۴: ۲۹۸)؛ اما آنچه موجب می‌شود گزینه استفاده مجدد در برابر تخریب و

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

۱. توجه به وجود کارکرد در بناهای تاریخی با تقسیم‌بندی آنها به دو دسته بناهای مرده و زنده در ششمین کنگره بین‌المللی معماران در مادرید به سال ۱۹۰۴ م. مطرح شد (یوکیلتو، ۱۳۸۶: ۲۱۷) که توصیه‌نامه پایانی آن پیشنهاد می‌کرد به‌رغم لزوم محافظت و استحکام بخشی یادمان‌های مرده متعلق به تمدن‌های پیشین که در خدمت مقاصد منسوخ شده هستند، یادمان‌های زنده‌ای که هنوز مطابق هدف اولیه ساخت مورد استفاده قرار می‌گیرند، باید به گونه‌ای مرمت شوند که همچنان قابل استفاده باقی بمانند (طهماسبی و ناسخیان، ۱۳۹۹: ۲۰۸).

نوسازی انتخاب گردد، دلایل متعددی دارد؛ از جمله دلایل فرهنگی مانند لزوم حفاظت از ارزش‌های بناهای تاریخی، تقویت حس مکان، حفظ دانه‌بندی بافت، حل مشکل کمبود اراضی، توسعه درونی، دلایل زیست‌محیطی پایداری و حفظ انرژی و دلایل اجتماعی و اقتصادی.

هم‌اکنون مداخله‌ها در ابنیه تاریخی معمولاً در قالب دو مرحله عمده «مرمت» و «احیا» مطرح می‌شوند که به ترتیب معطوف به مداخله‌های کالبدی و کارکردی هستند. علاوه بر اینکه وجود کارکرد در یک بنا متضمن ادامه حیات و حفاظت از آن بناست از جنبه توسعه پایدار و مسائل زیست محیطی نیز حائز اهمیت است؛ ضمن اینکه استفاده مجدد از ابنیه از دید اقتصادی نیز از هدررفت منابع جلوگیری می‌کند. همچنین با توجه به اینکه موضوع احیا، معطوف به طیف وسیعی از ابنیه تاریخی است، این فرایند در حال حاضر به صورت تیغ دولبه عمل کرده است و در عین حال که می‌تواند موجبات حفاظت از بنا را فراهم کند، همزمان در صورت عدم توجه به ظرایف موضوع ممکن است باعث ایجاد آسیب‌های غیر قابل برگشت در ابنیه تاریخی نیز شود. برای حصول به این نتایج امروزه در سطح دنیا رویکرد غالب نه تنها در برابر بناهای ارزشمند، بلکه در برابر کلیه بناها، مرمت ابنیه موجود و اعطای کاربری‌های مورد نیاز به آنها در برابر تخریب و نوسازی است.

اما آنچه در مورد "کارخانه جنوب" دغدغه اصلی است، نه نوع رویکرد، بلکه توجه به رعایت اصول در فرایند احیای این بنای ارزشمند است. استفاده مجدد از آن، که کارکرد اصلی خود را از دست داده است، نه تنها از دید حفاظت حائز اهمیت است بلکه حرکتی در جهت اهداف توسعه و حفاظت پایدار بستر مکان میراثی است. این اقدام همچنین مزایای فرهنگی اجتماعی و اقتصادی فراوانی داشته و تأثیرات قابل توجهی بر محیط پیرامون که مورد تجدید حیات قرار گرفته است می‌گذارد؛ اما این مداخله کارکردی که اصول مشترکی دارد، در عمل با رویکردهای مختلفی پیگیری شده است: برخی از آنها مانند رویکرد فنی، بر دستیابی به حداکثر قابلیت‌ها و استانداردها مطابق با زندگی امروز و نیز اهداف حوزه پایداری تأکید کرده‌اند و همچنین برخی رویکردهای دیگر نظیر رویکرد راهبردی، مباحث

۱. رویکردهای مختلف مداخله شامل انواع ذیل است:

رویکرد گونه‌شناسانه، فنی، مبتنی بر برنامه‌ریزی، راهبردی و رویکرد داخلی.

"رویکرد گونه‌شناسانه": به این معناست که در استفاده مجدد از ابنیه تاریخی به گونه‌های مختلف کاربری‌ها به صورت مجزا پرداخته شده و متناسب با هرگونه بنا پیشنهادهایی ارائه می‌گردد.

"رویکرد فنی": به‌خلاف رویکرد گونه‌شناسانه، برخی محققان با تطبیق پذیری بنا در درجه اول به‌عنوان یک پرسش فنی مواجه می‌شوند و به یک معنا کمتر به جنبه‌های نظری توجه می‌کنند. در رویکرد فنی تأکید اصلی روی چگونگی سازگارسازی یک بنا جهت کسب اطمینان از حصول بهترین انطباق آن با کاربری جدید است. می‌توان گفت که رویکرد گونه‌شناسانه و رویکرد فنی، ظرفیت محدودی برای فهم حفاظت و میراث یا "روح" مکان بنای میزبان دارند. با این حال در دهه اخیر مسائل فنی به طرز اجتناب‌ناپذیری در نظر و عمل استفاده مجدد در اولویت قرار گرفته‌اند؛ چراکه الزامات اقلیمی، چالش‌های فنی بعضاً پیچیده‌تری در این فضاهای جدیداً انطباق یافته به طراحان تحمیل کرده‌اند.

"رویکرد راهبردی"، در واقع نظر به مشخص کردن مبانی نظری مداخله و تعیین شیوه‌های مختلف برخورد با بناهای تاریخی دارد و مواردی را در بر می‌گیرد که از این دریچه به موضوع پرداخته‌اند. شیوه‌هایی که طیف‌های وسیعی از عدم انجام هرگونه مداخله تا تغییرات وسیع و ایجاد الحاقات و... را در بر می‌گیرد.

"رویکرد داخلی" پیروان این رویکرد معتقدند که معماری داخلی، طراحی داخلی، دکوراسیون داخلی و استفاده مجدد از بناها موضوعات مرتبط و بسیار نزدیکی هستند. همه آنها با درجات مختلف با تغییر یک فضای موجود سروکار دارند؛ چه خرابه‌های یک بنای باستانی باشد و چه چارچوب مشخص طرح یک بنای جدید. این رویکرد می‌تواند دغدغه‌های رویکردهای پیشین را ترکیب کند اما با حساسیت بیشتری با آنها مواجه شود (طهماسبی و ناسخیان، ۱۳۹۹: ۲۱۲).

نظری را با توجه و نگاه بر حوزه‌های فنی و اجرایی مد نظر قرار داده‌اند. نکته‌ی حائز اهمیت این است که با شناخت نقاط ضعف و قوت رویکردهای مختلف، در عین حال که انتخاب روش به‌عنوان فرایندی خلاقانه به‌گفتمان میان مشاور و کارفرما واگذار گردید، اصول و حداقل‌های لازم جهت فرایند احیا را با تکیه بر مطالعات و اسناد تبیین کرده و مد نظر قرار داده است؛ از این جمله می‌توان توجه به سازگاری کارکرد با بنا، حداقل مداخله و حفاظت از روح مکان، ارزش‌ها، اصالت و یکپارچگی در فرایند احیا اشاره نمود. فارغ از اختلاف نظر بر روی رویکردهای مداخله این پروژه با تفاوت‌هایی در اصطلاحات «احیا»، «توان‌بخشی»، «توانمندسازی» و «استفاده‌ی مجدد سازگار» نیز مواجه بوده است، اما مذاقه بیشتر در معانی آنها، مشخص می‌سازد که تمرکز همه‌ی این اقدامات بر روی اعاده‌ی وضعیت کاربردی این بنا با اختصاص کاربری مناسب و سازگار با آن است. در تمامی تعاریف این مداخلات بر این نکته تأکید شده که حیات کارکردی یک بنا نقش اساسی در حفاظت از آن دارد؛ به شرط اینکه در انتخاب کارکرد سازگار با بنا متناسب با زندگی امروز، به اموری نظیر حفظ اعتبار فرهنگی، اصالت و ارزش‌های بنا نیز توجه شود؛ در خصوص بنای کارخانه جنوب به‌طور مشخص می‌توان گفت که چنین شده است. اندیشه‌ی تغییر کاربری کارخانه به موزه تار و پود با هدف معرفی بافته‌های تاریخی کویر ایران و با تمرکز بر یزد صورت پذیرفته است. این کاربری دارای اصالت کارکردی از جنس ارزش‌های مستتر در کارخانه بوده است. این کارخانه در گذشته‌های نزدیک تولید بافته‌هایی را پذیرفته بود که هم اکنون تبدیل به بخشی از تاریخ پوشش در این سرزمین شده و در ردیف بافته‌های تاریخی قرار می‌گیرند و هم اکنون رسالت معرفی آن را پذیرفته است. این کاربری با حداقل مداخله و با در نظر گرفتن حفظ اصالت و یکپارچگی معماری کارخانه انجام شده است؛ به نحوی که هدف نخست معرفی کارخانه است و هدف آتی معرفی تاریخ بافته‌هاست.

۴- برنامه‌ی فیزیکی احیا و نظام کاربری‌ها

ساختمان کارخانه جنوب به‌لحاظ برخورداری از چند ویژگی به‌طور همزمان، یکی از معدود مجموعه‌هایی است که از نظر دارا بودن ارزش‌های میراثی مکان، واجد حفاظت در چرخه‌ی زیست شهری است و به دلیل برخورداری از موارد ذیل واجد اهمیت احیاست:

- برخورداری از لحظات مهم و رویدادساز،
 - اثرگذاری در ساختار اقتصادی شهر در زمان حیات،
 - بهره‌مندی از زبان معماری منطقه،
 - نشانه‌ای از بلوغ و توان معماران ایرانی در پذیرش صحیح صنعت غربی،
 - برخورداری از مجموعه‌ای بی‌نظیر از خاطرات جمعی مردمان شهر،
 - دارا بودن قابلیت‌های یک نشانه‌ی شهری،
- تجربه‌های متعدد در دوره‌های مختلف تاریخی در امر بازشناخت و مرمت نشان داده است که حفظ

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

ارزش‌های تاریخی یک اثر تنها به کمک حفظ عناصر کالبدی آن ممکن نیست، بلکه علاوه بر نگهداری و تثبیت باید نحوه عملکرد و ارتباط آنها با اوضاع فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی موجود در عصر حاضر نیز مورد توجه قرار گیرد؛ به‌ویژه آنجا که بنایی تاریخی مد نظر است که در دوران فعالیت خود عملکردهای خاص و منحصر به فردی داشته است. اهم مواردی که در این زمینه باید مورد توجه قرار گیرند، عبارت‌اند از:

- نحوه ارتباط مردم با بنا و نوع استفاده آنها.
- نحوه ارتباط بنا به‌عنوان تک‌دانه معماری شهری و تأثیرات متقابل آن بر دیگر دانه‌های بافت پیرامونی و کلیت اثر از نظر کارکردهای اجتماعی.
- چگونگی سیر تحول بنا در گذر زمان، بر اثر تغییر نوع فعالیت‌ها، حکومت‌ها، مذهب و فرهنگ جامعه. بنا بر آنچه گفته شد یک بنای تاریخی پس از بازشناسی و انجام مداخله‌های ساختاری و یا منظری می‌تواند به چرخه حیات شهری بازگردد. اما آنچه در این فرایند مورد نظر است نحوه برخورد با بنای مورد مطالعه و دستیابی به روش‌ها و شیوه‌نامه‌هایی است که می‌تواند بقا و کارکرد دوباره بنا را در محیط پیرامون تضمین کند. بر این اساس تعیین نوع کاربری و عملکردهای مورد انتظار در بنای تاریخی تابع شرایطی است که از سوی کاربران و متولیان بنا تعیین می‌شود. این نوع نگرش صرفاً در دریافت نظرات متولیان و کاربران خلاصه می‌شود و آنجا که بحث از سنجش توانایی و پتانسیل‌های موجود در بنا برای دستیابی به این هدف به میان می‌آید، تنها ارجاع دلیل مداخله‌ها در بنا کاربران و متولیان نیستند، بلکه صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه‌های دانش معماری و رفتارهای اجتماعی هستند که تعیین‌کننده خطوط اتصال نیازها و امکان‌ها هستند. بر این مبنا کاربری پیشنهادی برای بنای کارخانه جنوب یزد، "موزه بافته‌های کویری" با عنوان موزه تار و پود است. تعیین کاربری در هر یک از بخش‌های فوق با توجه به ویژگی‌های کالبدی بنا انجام شده است. در این فرایند توجه به نکات زیر ضروری بوده است (شکل ۱۵).

- توجه به حیات شهری و ارتباط مؤثر و متقابل بنا.
 - پاسخگویی به نیازهای باشندگان شهر و بهره‌وران.
 - تعریف صحیح از شأن و شعور معماری بنا در مجموعه‌های محیطی هم‌عصر.
 - توجه به پارامترهای اقتصادی و منابع تولید پایدار ثروت.
 - ارائه تصویری درخور از بنا در تعاریف جدید صنعت گردشگری.
- کاربری فرهنگی با عنوان موزه تار و پود، پیشتر از سوی کارفرما و طی امکان‌سنجی به‌دست آمده است، اما توزیع این کاربری در بنا، به دلیل ویژگی‌های خاص کارخانه در هندسه، ابعاد و ساختار کلی و محیطی دارای چالش بود و البته ظرفیت‌هایی نیز در محدوده پیرامونی وجود داشت:
- ۱- قرار گرفتن در امتداد خیابان اصلی (بلوار آیت‌الله کاشانی) و پارک هفتم تیر و همچنین موزه نور و روشنایی.

■ شکل ۱۵- نقشه کاربری و زون بندی کارخانه جنوب (نگارندگان، ۱۴۰۲)

۲- نوع هندسه و معماری کارخانه که خود فی نفسه یک موزه میراث صنعتی ایران قلمداد می شود.

این ظرفیت ها و توجه به آنها می توان قابلیت های ویژه ای به موزه تار و پود در آینده ارائه نماید، اما هندسه کلاسیک کارخانه فرایند طراحی را دچار مشکل می کرد. مقرر شد موزه تار و پود معرف فرهنگ بافته بافی در کویر ایران باشد. همچنین جغرافیا می توانست عامل تعیین کننده ای در فرایند طراحی و تدوین سناریو قلمداد گردد، اما میزان دارایی کارفرما از نظر اشیا و اموال موزه ای جهت سناریو را تغییر داد و بر شیء محور بودن طراحی صحنه گذاشت. بر اساس بررسی ها و بازدید از مخازن چندین دسته اموال و اشیا دیده شدند:

۱- فرش های تاریخی

۲- پارچه های تاریخی

۳- البسه تاریخی

۴- تابلوهای نقاشی رنگ و روغن

۵- اسناد و مدارکی از بقایای کارخانه جنوب

برای دسته بندی اموال مذکور تصمیم بر آن شد که موزه دارای چندین زون مشخص در کنار بخش خدمات و تأسیسات جانبی و فروشگاه های موزه باشد.

زون نخست: ورودی موزه (ایوان و دالان جنوب)

زون دوم: گالری پارچه

(تالار غیاث الدین نقشبند یزدی)

زون سوم: تالار فرش

زون چهارم: تالار کارخانه جنوب

زون پنجم: تالار فروش محصولات فرهنگی و صنایع دستی

فرایند تقرب به درمان در تغییر کاربری کارخانه نساجی جنوب به موزه تار و پود

هریک از زون‌ها حاوی کاربری‌ها و فضاهایی با ویژگی‌های خاص هستند و استفاده از فناوری روزآمد مانند VR و AR شیوه‌های نمایشش انتراکتیو در اولویت است. همچنین برای جداسازی فضاها و ایجاد فضاهای اختصاصی از جداکننده‌های نیمه‌شفاف با الگوی معماری بنا استفاده شده است. کوشش بر آن بوده است که مداخله‌ها قابل برگشت و حداقلی باشد.

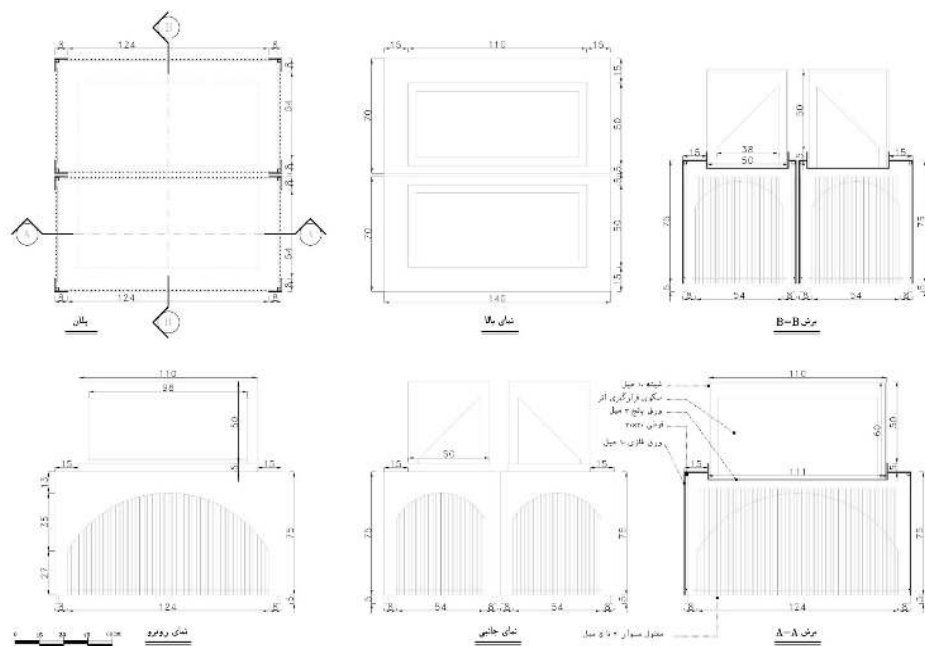
۲-۳- کست‌ها و افزودها

معمار بنا توانست وسیع‌ترین دهانه‌ها را با کست افزود پیمون‌ها به وجود بیاورد و آرایش‌های گوناگون و سرگرم‌کننده خلق کند؛ به گونه‌ای که ساختمان دو اشکوب به اندازه‌ای از هم دور شده که گویی اشکوب زیری بعدها بر آن افزوده شده است. از امتیازات معماری ایرانی این است که هرگز از مکان هندسی همگن برای پوشش استفاده نشده و از اصطلاحات و نام قوس‌ها و طاق‌ها و گنبدها در زبان فارسی پیداست که بیشتر به شکل بیضی و تخم مرغ و بات (بیز) توجه داشته‌اند. پیمون نه تنها در نقشه و اندازه پایه‌ها و ستون‌ها در عرض و طول اتاق‌ها و راهروها اثر دارد، بلکه حالت در و پنجره و نسبت بین آنها را نیز معین می‌کند و پس از همه در پوشش درگاه‌ها، ایوان‌ها، طاق‌ها و گنبد خانه‌ها تأثیر دارد؛ این تأثیر آنجا آشکار می‌گردد که معمار می‌تواند با تضمین کافی با کاربرد پیمون کست افزود، طرح و محاسبه و اجرای آن را در آن واحد انجام دهد، بدون این که نا استواری به وجود بیاید.

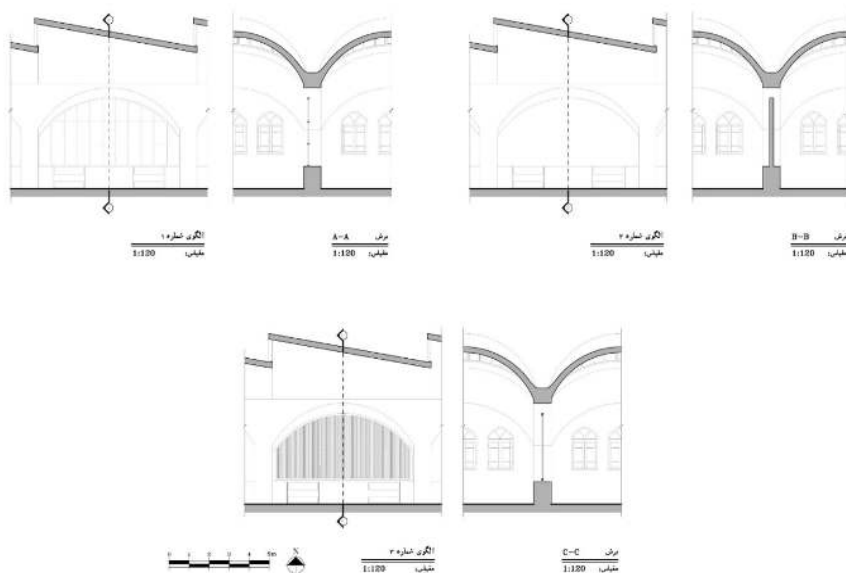
سالن اصلی تولید کارخانه جنوب با ساختار کالبدی ساده، دارای فرمی خالص است که کمترین میزان دخل و تصرف در کالبد را دارد. ساختمان اصلی فرم و کلیت خود را حفظ نموده و تغییرات کالبدی خاصی در آن حادث نشده است. بر این اساس بخش افزوده یا کاسته‌شده برای دستیابی به فرم کلی بنا آنچنان که پیشتر گفته شد، وجود ندارد و کست و افزود در این بنا صرفاً در ایجاد عناصر الحاقی به‌منظور بهره‌وری بهتر انجام شده است. از جمله بخش‌های افزوده که در بخش غربی به بنا اضافه شده است یک سالن مستطیل شکل در طول سالن اصلی است که از مسقف و محصور کردن کوچه پیرامونی حاصل شده است. بخش داخلی سالن تولید با افزودن دیوارهایی نیمه‌شفاف، تفکیک شده که به نظر می‌رسد این امر همزمان یا اندکی بعد از تاریخ احداث بنا بوده است. این تفکیک‌ها به‌منظور بهره‌وری بهتر انجام شده است.

سیاست طراحی در اتخاذ رویکرد و استراتژی مرمت و احیای سالن کارخانه جنوب، رویکرد حفظ و نگهداشت اثر با ساختار اصیل اولیه آن خواهد بود. بر این مبنا کلیه افزودهایی که با تغییر کاربری بنا به موزه همخوانی نداشته باشد برچیده خواهد شد و نیز در بخش‌هایی که نیاز به ایجاد فضایی ویژه وجود داشته باشد، با افزودن عناصری با اتصالات غیر دائم به تفکیک فضایی و تعریف کاربری جدید پرداخته خواهد شد که از جمله می‌توان به جداکننده‌ها و دیوارهای تأسیساتی اشاره کرد (اشکال ۱۶ و ۱۷).

■ شکل ۱۶- بخشی از نقشه‌های اجرایی مرمت و احیاء کارخانه جنوب - جزئیات اجرایی و بهترین اشیاء موزه‌ای (نگارندگان، ۱۴۰۲)

■ شکل ۱۷- بخشی از نقشه‌های اجرایی مرمت و احیاء کارخانه جنوب - جزئیات اجرایی جدا کننده‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۲)

فرایند تقرب به درمان
در تغییر کاربری کارخانه
نساجی جنوب به موزه
تار و پود

منابع

- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک (استان یزد): اردیبهشت ۱۳۵۷-مردادماه ۱۳۵۷ (جلد ۳)، (۱۳۹۴). مرکز بررسی استاد تاریخی وزارت اطلاعات.
- حلاج، صفیه و مرشدی، ابولفضل (۱۴۰۱). تجدد صنعتی یزد در عصر پهلوی، موردکاوی صنعت نساجی مدرن شهر یزد بین سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۴۲، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی سال یازدهم بهار و تابستان ۱۴۰۱ شماره ۱ (پیاپی ۲۱)
- کاظمینی، محمد و رهبران، محمود (۱۳۸۳). دانشنامه مشاهیر یزد (جلد اول). بنیاد فرهنگی پژوهشی ریحانه الرسول.
- فیلدن، برنارد ملکیور، (۱۳۹۴). حفاظت از بناهای تاریخی. ترجمه محمد مهدی هوشیاری، تهران: انتشارات طحان.
- طهماسبی، افروز و ناسخیان، شهریار (۱۳۹۹). فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره: ۱۳. سال چهارم
- یوکیلهتو، یوکا (۱۳۸۶). تاریخ حفاظت معماری. ترجمه محمدحسن طالبیان و خشایار بهاری، تهران: انتشارات روزنه.

منابع لاتین

- Geraedts, R. & Van Der Voordt, T., (2008). "New life for old buildings". The architectural annual 2006-2007. Netherland: Delft University of Technology

